

УДК 323.1(477)(091)

Kicse A.I.,
Одеська обласна державна адміністрація

Kicse A.I. – кандидат педагогічних наук, заступник голови Одеської обласної державної адміністрації. Навесні 2004 р. балотувався кандидатом і був обраний народним депутатом України по Одеському виборчому округу. Коло наукових інтересів – політологічні аспекти державного будівництва та вирішення етнонаціональних проблем в Україні.

Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції

У статті аналізуються основні історичні етапи формування етнонаціонального складу населення України. Автор визначає показники міграції населення, вплив соціальних і етнонаціональних процесів на формування складу населення окремих регіонів України.

The main historic stages of forming ethno-national structure of the Ukrainian population are analysed in the article. The author distinguishes the main indices of population migration, impact of social and ethno-national processes to forming population structure in regions in Ukraine.

У ПОЛІЕТНІЧНОМУ суспільстві рівень міжетнічної взаємодії та ступінь розвитку культури міжетнічного спілкування визначають його соціокультурні, політичні й правові параметри. Від рівня міжетнічної взаємодії зрештою залежить національна безпека і прогрес у цивілізаційному сходженні суспільства.

В Україні міжетнічну взаємодію характеризують динамізм, високий ступінь толерантності численних етнічних груп як щодо титульного етносу, так і щодо одна одної, їхній територіально-громадянський патріотизм, висока консолідація навколо національної ідеї, міцні традиції мирного співіснування різних етносів на одній території, які багато в чому зумовлені особливостями менталітету та етнопсихології українців.

Ці традиції сформувалися в результаті тривалого історичного періоду міграцій, колонізації, асиміляції, адаптації різних етносів у ландшафтному середовищі титульного (корінного) етносу.

У формуванні етнічного складу населення України, а відтак і традицій міжетнічної взаємодії, можна виділити принаймні три основних етапи.

Перший із них стосується періоду існування археологічних культур, відтворює процес етнокультурної взаємодії, нерідко об'єднуючи протилежні культури, скажімо, землеробську, скотарську, культуру осілих і культуру кочових племен.

Другий етап пов'язаний з Великим переселенням народів IV-IX ст. – гунів, готів, аварів, “аспарухових болгар” на Балкани і Закарпаття, угрів-мадярів у Дунайську ни-

зовину, норвезьких вікінгів-русів у Середню Наддніпрянщину. Велике переміщення народів, що проходило через територію України, залишило помітний слід на її етнічному ґрунті. Вони виявилися або в мовних компонентах, у запозиченні деяких елементів матеріальної та духовної культури, або у поповненні слов'янсько-українського населення іноетнічними субстратами. Ці субстрати стали складовими саме слов'янської етнічності, розчинившись у її системі, відносно рельєфніше відтінивши слов'янську спільність. Отже, з другим етапом пов'язані консолідаційні процеси слов'янства та еногенез українців.

Третій етап обіймає великий часовий діапазон – XII-XIX ст. і пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами – Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехо-Словаччиною, Росією; а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів. Пік цих процесів припав на XVIII-XIX ст., коли, власне, і сформувалася національна основа сучасного складу населення. Вона творилася на українському етнічному ґрунті, котрий тепер не стільки вбирав іноетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування етнічних груп.

Певне уявлення про етнічний склад населення України та процес його формування дають об'єктивні дані ревізій, проведених у Російській державі, а також переписи населення Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, що регулярно здійснювалися у XVIII-XX ст. Дані

переписів свідчать, зокрема, про те, що в етнічних межах розселення українців їхня питома вага була завжди домінуючою порівняно з іншими етнічними групами; водночас вона майже до кінця 20-х років XX ст. неухильно зменшувалася щодо їхньої загальної кількості у світі; з 20-х років частка українців України дещо зростала. Вказані тенденції – результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Так, зменшення питомої ваги українців на території основного етнічного масиву протягом XVIII ст. з 85,6% до 83,3% було викликано насамперед імміграційними процесами, а також відторгненням від нього периферійних зон.

Щодо міграцій українців за межі власної етнічної території, то вони ілюструються такими показниками. Тільки в Росії поза Україною на початку XVIII ст. налічувалося 8% всіх українців світу, на початку XIX ст. – 14,4%, на початку XX ст. – 22,4%. Міграційні процеси XIX ст. утворювали два могутніх потоки: один йшов у внутрішні регіони Російської держави (на Нижнє Поволжя, Алтай, Північний Кавказ) та у щойно звільнені землі (у Новоросію, Бессарабію), другий – переважно за океан (до Канади, США, Бразилії, Аргентини тощо). Якщо у 1795 р. за межами України мешкали майже 2 млн. українців, то в 1897 р. – понад 6 млн.

Деяке зменшення чисельності українців обумовлювалось і демографічними процесами (невеликим природним приростом у Правобережній Україні, де цьому заважала кріпосницька система) та значним притоком в Україну іноетнічних груп.

Щодо окремих регіонів України, соціальні та етнонаціональні процеси в яких були різними, то українське населення в них розподілялося так: найбільш «українським» було Лівобережжя – українці становили близько 90% усього населення; на Правобережжі – майже 80%. З кінця XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі частка українців дещо зменшилася, відповідно на 1,5% і 0,9%: на Лівобережній Україні – за рахунок інтенсивної міграції російських однодворців і розкольників та внаслідок значного відтоку місцевого українського населення в Новоросію і на Північний Кавказ; на Правобережній Україні – через значну міграцію польського, єврейського та молдавського населення.

Помітне зменшення українців Правобережжя спостерігалось в першій половині XIX ст.: з 90 до 80%. Воно визначалося помітним зростанням частки й чисельності єврейського населення, що мігрувало з Польщі та Білорусії і концентрувалося в Україні, по «смузі осілости». Скажімо, в Київській губернії їхня частка збільшилася з 1794 по 1870 р. з 3,34 до 12,10%; у Волинській – з 3,56 до 13,21%; у Подільській – з 11,91 до 12,26%. Всього ж єврейське населення в Україні зросло за цей період у чотири рази.

На відміну від Лівобережжя та Правобережжя, в Степовій Україні, зокрема в новоутвореній Новоросійській губернії, кількість українців різко збільшилася за рахунок їхньої міграції з інших регіонів України. Однак питома вага українців і тут зменшувалася: тільки з 1795 по 1858 р. – на 8%. Цей процес пов'язаний як з інтенсивною міграцією німецьких колоністів (насамперед на Херсонщину), а також росіян та молдаван, так і з русифікацією значної частини українського населення.

Останній процес особливо характерний для Донбасу пореформеного часу, де частка українців знизилася до рівня 68,9%. Ще суттєвіші зміни в етнічному складі населення сталися в Бессарабії, де українці становили лише 20% і тільки в Хотинському повіті – третину. Зменшення українського населення відбувалося в цьому регіоні за рахунок міграції німців-колоністів, болгар і гагаузів.

Інша етнічна картина склалася в Таврійській губернії: частка українців зросла з 1795 по 1858 р. удвічі, переважно за рахунок міграції українців з інших регіонів України.

Специфічні етнонаціональні процеси відбувалися в тих частинах України, що відійшли до західних сусідніх держав: Польщі, Угорщини, пізніше до Австро-Угорщини. Найменших втрат українці зазнали в Червоній Русі (на Белзщині, Холмщині, Підляшші), захопленій Польщею. Там протягом XIX ст. питома вага українців у складі всього населення знизилася з 5,68 до 4,52%. Виняток становить Підляшшя, українське населення якого (там воно становило близько 60% всього населення) змушене було згідно з договором між СРСР і Польщею повернутися до України.

Більшої руйнації зазнало українське населення Закарпаття та Галичини, що після першого поділу Польщі в 1772 р. входили

до складу Австро-Угорщини. Закарпаття (Підкарпатська Русь, Угорська Україна) з XI ст. було складовою Угорського Королівства. Галичина, з XIV ст. відома як Руське воєводство, була захоплена Польщею, а після її поділу – Австрією. У 1782 р. Галичина була поділена на Західну (власне польські землі) та Східну (українські етнічні землі), з якої пізніше (у 1853 р.) виділилося Герцогство Буковини. Українське населення в ньому протягом XIX ст. зменшилося з 45,80 до 44,77% переважно за рахунок збільшення молдавського і румунського населення. Щодо Підкарпатської України і Галичини, то там частка українців скоротилася: в Західній Галичині – з 5,51 до 4,22%, в Східній Галичині – з 71,24 до 66,2%, в Угорських комітатах – з 5,04 до 3,87%. Зменшення питомої ваги українців Галичини пов'язувалося з процесом їх спольщення та значним розбавленням єврейським населенням, що ілюструється такими даними: з початку XIX ст. до 1857 р. частка поляків збільшилася з 18,91 до 19,89%, євреїв – з 6,92 до 11,25%.

Скорочення частки українців угорських комітатів зумовлювалося мадяризацією та словакізацією. Лише за 30 років (з 1870 по 1900 р.) угро-руси, як писав В.П. Погодін, втратили 213 общин, в тому числі 176 – на користь словаків. Отже, зниження частки українців у західних українських етнічних землях, пов'язане з мадяризацією, словакізацією та частково зі спольщенням, відображало інтенсивний процес, причому набагато інтенсивніший, аніж процес русифікації українців у східних районах.

Принаймні у XIX ст. частка українців у етнічних землях Східної України, як і в російських губерніях, збільшувалася: в центрально-землеробському районі українці становили близько 12%, в тому числі на Воронежчині – 40, Курщині – 26, а на території Острозького полку Слобідської України – 90%. На Нижньому Поволжі українці становили 7%, на Північному Кавказі – 18,34%. Проте із створенням наприкінці XVIII ст. Землі Війська Чорноморського частка українців невпинно зростала: у 1795 р. вона становила майже 19%, у 1834 – 24,80, у 1858 р. – 43,9%, наприкінці XIX ст. майже все населення було вже українським. Певне зростання чисельності й частки українців спостерігалось навіть у 20-30 роках XX ст., їхня питома вага щодо всієї кількості

українців у світі досягла 83,6%. Це сталося через деяке збільшення території основного етнічного масиву українців і значну асиміляцію українців зарубіжжя.

Даний процес тривав і в 40-х роках як результат переселення значної кількості українців із Польщі та Чехословаччини в ході обміну населенням між цими країнами та СРСР. У останні три десятиліття зростання відносної та абсолютної чисельності українців в Україні уповільнювалося у зв'язку з посиленням у ній асиміляційних процесів, а також поживленням міграції сюди іноетнічного населення з інших республік колишнього СРСР.

Активізувалася у цей період і еміграція українців до зарубіжних країн. Зазначена ситуація ілюструється такими даними: у 20-х роках загальна кількість українців у світі становила 37 227,8 тис., із них мешкали в Україні 27 67,6 тис., у різних районах СРСР – 8 344,4 тис., у зарубіжній Європі – 745,8 тис., в Америці – 560 тис.; наприкінці 30-х років: 35 616,6 тис. – у світі, 29 606,8 тис. – в Україні, 4 524,7 тис. – в СРСР, 876,1 тис. – в Європі і 609 тис. – в Америці; у 1959 р. – відповідно: 38 624,7 тис.; 32 158,4; 5063,3; 335 і 1 053 тис.; у 1979 р.: 44 083,9; 364 995,6; 5 858,3; 490 і 1 220 тис.; у 1989 р. – 46 136; 37 419; 6 764,5 і 1 428 тис.

Останнім часом спостерігається тенденція до зростання чисельності та питомої ваги українців в Україні, а також у сусідніх державах – колишніх республіках СРСР, викликана спалахом їхньої національної свідомості.

Найчисленнішою етнічною групою України є росіяни, які нині становлять 17,3%. Масове їх переселення на українські землі розпочалося наприкінці XVIII ст. на хвилі землеробського переселенського руху, а також на хвилі військової колонізації, основний напрямок переселення росіян йшов на Лівобережжя, Слобідську Україну та степові райони – Новоросію, Таврію, Донбас; менш інтенсивним воно було в Правобережжі й майже не спостерігалось переселення в Галичину, Буковину та Прикарпатську Русь. У 1794 р. частка росіян у Правобережній Україні була всього 0,11%, в Лівобережжі – 5,22%, в Новоросії – 19,07%. Однак пізніше їхня чисельність поступово зростала. Вже у 1857 р. вона в Правобережжі становила 0,63%, в Лівобережжі – 6,18%, а в Новоросії – 21,4%. Серед пів-

денних районів України найінтенсивніше освоювалися росіянами землі Війська Донського, де вони у 1857 р. становили 66,02%, Таврії – 20,06% та Херсонщини – 16,89%. На Лівобережжі вони осідали переважно на Харківщині як служилі люди (ї становили у 1857 р. до 11%), а також на Чернігівщині (до 6%) та Полтавщині (до 1%). На Чернігівщині вони розселялися разом із білорусами, котрі наприкінці XIX ст. суттєво асимілювалися росіянами, як частково русифікувалось і українське населення. Завдяки цьому питома вага росіян Чернігівського краю різко збільшилася: у 1897 р. вона досягла 21,6%. Про загальну тенденцію розселення росіян в Україні свідчать такі дані: протягом минулого століття їхня чисельність змінювалася в Лівобережній Україні з 135,2 до 301,1 тис.; в Правобережній – з 3,9 до 32,9 тис.; в землях Царства Польського – з 5,3 до 6,3 тис.; в Новоросії – з 308,3 до 1 062,7 тис. Нині кількість росіян в Україні становить 8 млн. 334 тис. осіб, або 17,3% усього населення держави.

Білоруське населення України переважно розселялося в українсько-білоруському етнічному пограниччі, в поліських районах Лівобережжя і Правобережжя, а дисперсно – майже в усіх великих містах. У Лівобережній Україні білоруси становлять до 2% населення, на Правобережжі – до 1%. Компактними районами вони розселялися на Чернігівщині, де наприкінці XVIII ст. становили 4,2%; наприкінці XIX ст. – 5,61%, а наприкінці XX ст. – всього 0,8%. Етнічним ядром їх розселення там були Суражщина (65% населення) та Городнищина (біля 6%), на Волині – Кременеччина (14,30%), на Київському Поліссі – Радомишльщина (21,70%), на Поділлі – Ушиччина (4,20%). Нині кількість білорусів в Україні становить 275,8 тис. осіб, або 0,6% усього населення.

Польська етнічна група почала формуватися в Україні з XIV ст. на хвилі колонізації Польщею Галицько-Волинського князівства, але масові переселення припадають на рубіж XVII – XVIII ст. Вони зумовлювалися поразкою Польщі у війні з Туреччиною та посиленням феодального гноблення польських селян, котрі шукали кращої долі в Україні. Основний міграційний потік поляків спрямовувався на Правобережжя, зокрема Волинь, Поділля, частково – Західну Київщину, а також у Східну Галичину. У

цілому частка поляків серед населення Правобережної України становила в середині XIX ст. до 6%, розподіляючись по окремих регіонах таким чином: на Волині до 10%, Київщині – 5, Поділлі – 3%. Місцями їхньої концентрації були Новгород-Волинський (понад 15% усього населення), Старокостянтинівський (15%), Луцький (14%), Кременецький (13,30%) повіти Волинської губернії, Махновський – Київської губернії (11%), Балтський – Подільської губернії (6%). У південних районах України, як і на Буковині, поляків було небагато: на Буковині близько 1%, в Новоросії – від 0,1% до 0,3%, проте їх питома вага в Причорноморській смузі різко зростає в пореформений період, становлячи наприкінці XIX ст. майже 2%. Головним регіоном розселення поляків в Україні була Галичина, насамперед Західна (понад 80% усього населення). Щодо українських етнічних земель, то поляки переважно осідали в Галицько-Буковинському районі й наприкінці XVIII ст. становили 42,84%.

Пізніше їхня частка зменшувалася за рахунок зростання тут єврейського населення: з 5,66% у 1857 р. до 9,41% у 1900 р. У Східній Галичині, котра після Першої світової війни відійшла до Польщі, а напередодні Другої світової війни була повернена Україні, поляки становили п'яту частину всього населення, а в окремих її землях – третину. Динаміка збільшення їхньої частки найвиразніше простежується в другій половині XIX ст. Так, на Львівщині у 1817 р. вона становила 30,08%, а у 1900 р. – 37,21%; на Тернопільщині – відповідно 27,37 і 31,15%; на Перемишлянщині – 24,18 і 32,21%, на Сяноччині – 36,63 і 37,21%. Нині поляки в етнічному складі населення України становлять 0,3% (144,1 тис. осіб) і представлені практично в усіх її регіонах, але традиційним осередком їх розселення залишаються західні райони України: Житомирщина (4,5%), Хмельниччина (2,4%), Львівщина (1%), Тернопільщина (0,6%).

Етнічна група молдаван в українських землях формувалася протягом століть, починаючи від часів Київської Русі, коли вони утворювали помітну частку населення Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств. Масове ж їх переселення на українські землі, зокрема на Лівобережну Наддністрянщину та Буковину, припадає на XVI ст. і було викликано реп-

ресіями турецьких завойовників та посиленням експлуатації з боку власних господарів. Пізніше, у XVII – XVIII ст., молдавські поселення виникають на Правобережжі, на межиріччі Дністра і Південного Бугу, в Бессарабії, а з освоєнням південних земель – у Новоросії. Основним осередком розселення молдаван була Бессарабія, особливо після її включення до складу Росії. Сюди рушили молдавські переселенці із Запрутської Молдавії та деяких внутрішніх їх районів, визначивши тим самим високу питому вагу молдаван серед населення Бессарабії, до 60% на початку XIX ст. Найбільш компактно молдаван заселяли Оргізьський повіт (там на початку XIX ст. вони становили 82,5%), Бельцький (до 80%), Кишинівський (78%), Сороцький 67,6%), Бендерський (65,6%). В інших українських землях вони не були більшістю, хоча попервах не поступалися українцям. Скажімо, на Хотинщині їхня частка становила 41,9% у 1834 р., Аккерманщині – 40%, Ізмаїльщині – 29,0%. Починаючи з половини XIX ст., частка молдавського населення Бессарабії, як, до речі, і Новоросії, поступово зменшлася за рахунок інтенсивної міграції українців та інших національних груп – росіян, болгар, гагаузів, «варшавських» колоністів, зокрема німців.

Якщо на початку XIX ст. молдаван Бессарабії становили понад 60%, то у 1834 р. – 58,23%, у 1850 р. – 57,06%, у 1857 р. – 53,22%, у 1897 р. – 47,60%, а у 1907 р. – 45,72%. Особливо помітно молдавське населення скорочувалося в Бендерському та Ізмаїльському повітах, котрі ставали районом інтенсивного розселення німецьких колоністів, а також болгар і гагаузів. У Бендерському повіті частка молдаван зменшилася протягом другої половини XIX ст. майже вдвічі: з 77 до 45,13%; на Ізмаїльщині це відбувалося повільніше, а наприкінці XIX ст. вона навіть збільшилася до 39%. Така етнічна картина обумовлена тим, що ця територія у 1857-1878 рр. входила до складу Молдавії, пізніше – Румунії, а тому значна частина українців та болгар залишила ці місця, переселившись в інші українські землі.

Загальне зменшення молдавського населення Бессарабії та інших прикордонних земель (у Бессарабії з 60 до 53,10%; у Новоросії – з 14,20 до 9,97%) спричинилося двома чинниками: переселенням молдаван у

східні частини Степової України, на Північний Кавказ та інші райони Росії, а також помітною їхньою асиміляцією українцями й росіянами, особливо тих чисельно невеликих груп, котрі далеко заглибилися в українські етнічні масиви, відірвавшись від материнського етноregionу. Асиміляційні процеси в середовищі молдаван-ізолятів особливо помітними були в Новоросії, Таврії, Донщині, а також у Правобережній Україні. Якщо на початку XIX ст. у південних районах України молдаван становили від 1 до 5%, то наприкінці XIX ст. – від 1,81 до 0,43%. Така сама тенденція спостерігалась і в південних районах Поділля, насамперед Балтщині, Ямпільщині, Ольгопільщині, що на початку XIX ст. інтенсивно заселялися молдаванами (їхня питома вага становила від 5 до 14%). Проте у пореформений час їхня частка, незважаючи на нові міграційні хвилі, різко скоротилася до 1-4% внаслідок переважно української асиміляції. Свідченням таких процесів є численні записи приходських списків, один із яких подає В. Кабузан: «Молдавське село Димитрашівка налічує 673 чоловіка і 706 жінок. Молдавську мову мало хто із них знає, оскільки вони стали малоросами».

В етнічному складі сучасного населення України молдаван становлять 0,5%, тобто близько 258, 6 тис. осіб, переважно концентруючись у районах їх традиційного розселення: на Буковині – 9%, Одещині – 5,5%, Миколаївщині – 1,3%, Кіровоградщині – 0,9%. У цих регіонах їхня питома вага останнім часом збільшується, що спричиняє не стільки певний приплив молдавського населення, скільки процес етнокультурного відродження тих молдаван, котрі давно тут мешкають.

Етнічна група євреїв належить в Україні до однієї з найдавніших і найчисленніших. Розміри її в окремі історичні періоди різко коливались, як, до речі, і форми розселення: від компактних районів до дисперсних груп. Єврейський субстрат брав певну участь у етногенетичних процесах населення ще за часів Київської Русі. Однак масове їх переселення розпочалося у XIV ст., здебільшого до західних районів України – Галичини і Буковини, а з поділами Польщі – на Правобережну Україну, Новоросію, Таврію і Лівобережжя. Основний їх потік йшов з Галичини, Польщі й Білорусі, що відійшли до Росії. Етнічний потік євреїв

був надзвичайно інтенсивний. По суті, лише протягом XIX ст. їхня кількість збільшилася в 9 разів, що дало їм змогу переміститися з дев'ятого на п'яте-четверте місце, поступаючись лише українцям, росіянам, білорусам і полякам. Про темпи їхнього приросту можуть свідчити дані ревізії 1794 р. та перепису 1897 р. Власне, за 100 років частка євреїв Правобережної України зростає з 3,61 до 12,49%; Лівобережної України – з 0,31 до 3,14%; Новоросії – з 1,50 до 6,67%, Буковини – з 2,34 до 13,17%, Східної Галичини – з 6,92 до 12,86%. Щодо окремих губерній, то дані розподіляються таким чином: питома вага єврейського населення Волині збільшилася з 3,56 до 13,21%; Поділля – з 3,85 до 12,26%; Київщини – з 3,43 до 12,10%; Херсонщини – з 1,62 до 11,80%; Бессарабії – з 6,32 до 11,80%; Чернігівщини – з 0,51 до 4,97%; Катеринославщини – з 0,37 до 4,69%; Полтавщини – з 0,38 до 3,96%; Таврії – з 0,56 до 3,80%.

Попервах уряд заохочував переселення євреїв разом із поляками та білорусами з тих земель, що були приєднані до Росії, однак пізніше масова міграція єврейського населення почала регулюватися серією законів 1794, 1799, 1804 і 1825 рр. Вони обмежували місце їхнього проживання спочатку районами традиційного розселення євреїв – Бессарабією та Галичиною, згодом дещо розширюючи ареал територією Лівобережної України і Новоросії, але з 1825 р. звузили територію поселення «смугою осілості». Через це євреї були виселені з Києва та інших міст Лівобережжя. Така дискримінаційна політика провадилася до 1917 р., а пізніше була дещо ослаблена.

Проте чисельність єврейського населення продовжувала зростати. Це фіксують статистичні дані. Скажімо, наприкінці XIX ст. в етнічних землях України, що відійшли до Царства Польського (наприклад, у Підляшші), частка євреїв становила до 16% проти 9% на початку XIX ст.; в Правобережній Україні – 10% проти 5,30% (в тому числі на Волині – 13%, Поділлі – 11%, Київщині – 10%, в Житомирському повіті – 19%, Летичівському, Могилівському та Старокостянтинівському – близько 17%, а у Бердичівському – 27%). У Бессарабії питома вага єврейського населення збільшилася у зазначений період з 6,32 до 11,80%, в Таврії – з 0,56 до 3,80%, а на Лівобережжі, де

до кінця XVIII ст. євреїв практично не було, їх частка наприкінці XIX ст. вже становила близько 4%. Тенденція до зростання єврейського населення продовжувалася і на початку XX ст., щоправда, меншими темпами і переважно в західних регіонах – у Галичині, Буковині. В цілому на початку XX ст. склалася така етнічна ситуація, коли на території України розселилася майже половина всіх євреїв Європи. Поступове розширення прав єврейського населення позначилося на подальшому зростанні їх чисельності: у 20-х роках налічувалось в Україні 2 млн. осіб, напередодні Другої світової війни – до 3 млн. чоловік. Великих втрат єврейське населення зазнало під час окупації фашистською Німеччиною України, пізньої їхньої асиміляції та міграції за кордони України. Цим, власне, і визначена тенденція до зменшення частки євреїв у сучасному етнічному складі населення України, як і порівняно низький її рівень: у 1979 р. вона становила 1,3%, у 1989 р. – 0,9%, у 2001 р. – 0,2%, або 103,6 тис. осіб.

Особливу етнічну групу в складі населення України утворюють татари та споріднені з ними ногайці, що традиційно були східними сусідами України. Вони до середини XIX ст. являли собою компактну етнічну спільність, розселену на Кримському півострові та в степовій частині Таврії (кримські татари), а також у Причорноморських степах (ногайці), охоплюючи до 15% усіх татар. Наприкінці XVIII ст. у Таврії проживало 76,41% татар, у тому числі в Перекопських степах – 95,99%, Євпаторійському краї – 88,51%, Феодосійському – 84,52%, Ялтинському – 83,2%, Мелітопольському – 58,87%, Дніпровському – 21,29%, Новоросії – 10,3%, на землях Війська Донського – 0,4%, в Черкаському окрузі – 4,28%. Майже до кінця XVIII ст. татари становили більшість населення краю, зокрема Криму – 82,27%, степових районів Таврії – близько 62%.

Наприкінці XVIII ст., тобто після приєднання Таврії до Росії, чисельність татарського населення поступово знижувалася. Так, у Таврії на частку татар у 1783 р. припадало 82,27%, у 1794 – 76,41%, у 1834 – 54,34%, а в 1857 р. – 42,97%. У Новоросії питома вага татар на середину XVIII ст. становила 14,50%, у 1794 р. – 10,3%, 1834 – 8,3%, у 1857 р. – 6,0%. Значне зниження частки татарського населення зумовлюва-

лося переважно одним чинником – інтенсивним заселенням краю вихідцями з України, Росії та західноєвропейськими колоністами (німцями, болгарами, греками, сербами та ін.). Абсолютна кількість татар збільшувалася завдяки високому природному приросту – приблизно на 70% за п'ять десятиліть. У другій половині XIX ст. розпочинається масовий вплив татар і ногайців за межі України і Росії. Початок цьому поклала Кримська війна 1856 р. Тоді 15 тис. татар Євпаторійського повіту, окупованого англо-французькими військами, мігрували до Туреччини, де у Добруджі вони розселилися разом із болгарами. 60-ті роки XIX ст. – другий етап масового впливу татар. Про його масштабність свідчить порівняння чисельності татар у 1862 р. з їхньою кількістю у 1783 р., тобто у рік приєднання Таврії до Росії: незважаючи на високий рівень природного приросту татаро-ногайського населення, їхня загальна чисельність протягом понад 100 років зменшилася. Це особливо помітно, якщо порівняти зміни частки татар більш ніж 100 років: з 1794 по 1897 р. У Новоросії вона у 1794 р. становила 10,30%, в 1897 – 2,04; в Таврії – відповідно 76,41 і 13,60%, зменшившись втричі в Перекопському повіті; вдвічі – в Ялтинському, Євпаторійському та Феодосійському. Щодо материкової частини Таврії, то там татаро-ногайське населення практично зникло: в Дніпровському повіті воно наприкінці XIX ст. становило 0,25% замість 21,29% у 1794 р., в Мелітопольському – 0,33% замість 58,87%. Більшість татар, що мігрувала з Криму та Причорноморської частини України, розселилася в Анатолійській області Туреччини, злившись із турками, а також у Румунії та Болгарії, в районі Добруджі, змішавшись із болгарськими турками. В Таврії кримські татари концентрувалися переважно в Ялтинському, Сімферопольському та в Євпаторійському повітах, у цілому становлячи до 13% населення, та частково в Новоросії (лише 2%).

Великих втрат татари зазнали під час депортації у воєнні роки, і лише останнім часом, коли визнано незаконність виселення татар, вони поступово повертаються на свої історичні землі. За даними перепису населення 1989 р., татари в складі населення України становили лише 0,2%, а за даними перепису 2001 р. – 0,5%, або 248,2 тис. осіб.

Початок XIX ст. визначив новий етап у етнічній історії України – розселення в її південних регіонах зарубіжних переселенців (колоністів), переважно із Західної Європи: німців, албанців, сербів, болгар, швейцарців, австрійців, французів та ін. Їх запрошували до Росії і раніше, про що свідчать підготовлені урядом правила, відомі як “План 1764 року”. Цей план передбачав запрошувати тих іноземців, “кои в крестьянских упражнених или в рукоделии примером служить могли” і були б “хорошими и достаточными хозяевами”. Щодо України, то іноземних переселенців почали запрошувати з початку XIX ст. для освоєння вільних земель у південних районах України. Здебільшого тільки іноземні переселенці-колоністи користувалися пільгами: вони звільнялися від рекрутських повинностей, одержували допомогу з казни, мали пріоритет у виборі земельних ділянок тощо. Все це регулювалося новими правилами «О приеме и водворении иностранных колонистов», прийнятими у 1804 р. Згідно з цими правилами рекомендувалося розселяти іноземних колоністів у Новоросійському краї якомога ближче до портових міст. Однією з найбільших колоністських груп були німці, котрих рекомендувалося розселяти поблизу Одеси і міст Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зважаючи на сприятливі умови для проживання німецьких колоністів (як, до речі, й інших іноземних переселенців) в українських землях, число їх швидко зростало: лише за перші 20 років (з 1794 по 1815) воно збільшилося у 8 разів, а до 1857 р. – в 25 разів (загальна їхня кількість була тоді майже 140 тис. осіб). Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропорціях. У Таврійській губернії лише за 40 років (з 1815 по 1857) їхня частка збільшилася втричі – з 2,42 до 6,32%; у Херсонській – в півтора раза, з 3,54 до 4,52%; в Бессарабії – з 2,13 до 2,30%; Катеринославській губернії – з 0,60 до 2,28%. Всього в Україні виникло близько 130 колоній, де проживало до півмільйона німців. Максимальна їхня кількість припадає на 40-ві роки XX ст. – понад 600 тис. Однак цей позитивний демографічний процес був штучно перерваний – адже більшість українських німців була депортована до східних районів СРСР.

Нині в Україні закладено основу для по-

вернення німців на свою етнічну батьківщину. Процес цей тільки розпочався, а тому німці в етнічному складі населення України посідають лише 0,1%, або 33,3 тис. осіб.

Аби мати уявлення про кількісні характеристики етнічного складу населення України, в тому числі іноземних колоністів, подамо статистичні дані кінця XIX ст. Тоді все населення України складалося з більш як двадцяти етнічних груп, розселених переважно компактно. Українці як титульний етнос становили 72% населення (це дорівнює 17,005 млн. осіб), великороси – 12% (2,763 млн.), євреї – 8% (1,918 млн.), німці – 2% (490 тис.), поляки – 1,2% (390 тис.), білоруси – 0,9% (220 тис.), татари – 0,9% (211 тис.), молдавани – 0,8% (187 тис.), греки – 0,3% (76 тис.), болгари – 0,3% (35 тис.), вірмени – 0,05% (66 тис.), чехи – 0,2% тис.), караїми – 0,03% (8 тис.), турки – 0,03% (7 тис.), цигани – 0,01% (3 тис.), естонці та латиші – по 0,01% (2 тис.), представники інших етнічних груп – 0,5% (129 тис.).

Розселення регіональних груп мало специфіку, етнічну прив'язку до певної землі, краю й регіону України. Наприклад, євреї проживали переважно на Правобережжі (1,1 млн.), менше в Степовій (477 тис.) та Лівобережній (246 тис.) Україні. На Правобережжі переважали також поляки (322 тис.) та чехи; в Степовій Україні – німці (281 тис.), татари (208 тис.), молдавани (159 тис.), греки (75,3 тис.) та болгари (66 тис.);

в Лівобережній Україні – білоруси (162 тис.).

Наведені дані про кількісні ознаки етнічного складу населення України дають певне уявлення про його природу та етапи. Вони свідчать також і про те, що асиміляційні процеси не набули широкого розвитку; натомість культурна самодостатність кожної з етнічних груп ставала головним виявом етнічної історії населення України, як і ознакою його консолідації.

Про культурну самодостатність етнічних груп України свідчить дедалі зростаюче число етнокультурних товариств (їх нині налічується 785), навчальних закладів мовами етнічних груп (їх нині 15,7 тис. дошкільних, 21,2 тис. загальноосвітніх), видань (у 2001 р. 50293,4 тис. видань мовами етносів України) та засобів масової інформації (169), культурних центрів, будинків народної творчості, аматорських художніх колективів, широкомасштабних культурно-мистецьких акцій (форумів, фестивалів тощо). Такий активний етнокультурний розвиток сприяє не лише піднесенню етнічної свідомості та ідентичності етнічних груп, а й культурному обміну, розширенню поінформованості громадян України про здобутки нації в цілому, етнонаціональній консолідації та злагоді у суспільстві. Усе це свідчить про великий позитивний потенціал міжетнічної взаємодії в Україні, яка склалася історично, активізувалася завдяки оптимальній етнонаціональній політиці Української держави.

Література

1. Колодій А.Ф. Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997.
2. Слободян О. Етнос й політика. Корені та крона // Віче. – 2002. – № 5. – С. 67-72.
3. Степаненко В. Перспективи громадянської нації (Етнополітика як стратегія демократичної консолідації в Україні) // Віче. – 2002. – № 5. – С. 62-66.
4. Трошинський В. Інтеграційна модель державної етнополітики: концептуальні засади можливості застосування в Україні // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2002. – № 3. – С. 240-248.
5. Цыганков А.П. Национальная идентичность и природа политико-экономических идей в постсоветском мире // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 61-79.

Надійшла до редколегії 12.02.2004 р.